

TÉZISEK

Horváth Márta

Kritika és relativitás Robert Musil „A tulajdonságok nélküli ember” című regényében
című PhD-értekezéséhez

Szeged
2003

Disszertációm témája Robert Musil „A tulajdonságok nélküli ember” című regénye. Az értelmezés központjában azonosság és töredékesség problémaköre áll, melyek a Musil-életmű központinak tekintett kérdései közé tartoznak, és mint ilyenek, bőségesen rendelkeznek szakirodalmi előzményekkel. A dolgozat ismeretértéke ílymód nem egy eddig figyelmen kívül hagyott probléma relevanciájának felismerésében rejlik. Sokkal inkább e központi kérdések megközelítési módjának, az értelmezés perspektívájának és az elemzés módszerének a bizonyos fokú újdonságából adódó új felismerésekben. A dolgozat ugyanis egyrészt összekapcsol olyan problémákat, melyeket ugyan kimerítően, de mindeddig általában egymástól elszigetelten tárgyalt a szakirodalom. Másrészt olyan elméleti szövegeket von be az értelmezésbe, amik az eddig felvetett problémákat új megvilágításba helyezik, és új következtetések levonását teszik lehetővé.

A Musil-kutatást mindeddig a hagyományos filológiai megközelítés jellemezte, aminek az alapfeltételezése az volt, hogy a regény – többek között a töredékesség tényéből adódóan is – a szerzői szándék dokumentumaként kezelt hagyatékon keresztül ismerhető meg. Ez a feltételezés egy olyan interpretációs gyakorlathoz vezetett, ami a hagyatékok szövegeit az autorizált szöveggel egyenrangúnak kezelte, sőt a szerző önkomentárjainak olykor prioritást, a fikcionális szövegre nézve magyarázóerőt tulajdonított. Ettől az eljárásmodtól határolódtak el a kilencvenes évektől kezdődően megjelenő, a dekonstrukciós elméletek mellett elkötelezett értelmezések. Ezek természetesen szakítottak az értelem zártságának és a kontextualizálás bármiféle lehetőségének elképzelésével, és a szöveg önreflexív elemeire, az önmagát tematizáló nyelv működésére irányították a figyelmet.

A jelen értelmezés az utóbbi elméleti irányzat képviselőihez hasonlóan a szöveget létrehozó szövegstratégiákat, nyelvi struktúrákat és narratív eljárásokat helyezi a figyelem központjába. Ezek elemzésével azonban nem a nyelv önmagára való vonatkozásának téziséhez jut el végkövetkeztetésként. A dekonstrukciós elméleteknek attól az elképzelésétől, miszerint az irodalmi szöveg „megszakítja a nem-verbális világra való kiterjedést”, „megszabadul a referenciális kötöttségektől” (de Man), valamint hogy elszakad kontextusától, érte ezalatt a szerző egész környezetét és tapasztalati horizontját (Derrida), elhatárolódik. A reprezentáció természetére vonatkozó

következtetések helyett a szövegben konstituált azonosság kulturális funkciójának értelmezésére, a textuális stratégiák kulturális folyamatok és tevékenységek jellemző szövegpraxisaként való felismerésére, és így a szövegnek a térben és időben lokalizálható kulturális diskurzusokban való részesedésének (Bachmann-Medick) kifejtésére adnak lehetőséget. A jelen dolgozat ezáltal, bár az alkalmazott értelmezési módszerek pluralitása miatt nem helyezhető el egyértelműen a kanonizált interpretációs módszerek között, a megismerési érdek és az irodalom funkciójának hasonló meghatározása következtében magát az úgynevezett kultúratudományhoz közelállónak tekinti.

Dolgozatom az azonosság és a töredékesség problémakörét annyiban közelíti meg a szakirodalomban szokásostól eltérő módon, hogy mindkét problémát a Musil által „másik állapotnak” nevezett tematikus elemből kiindulva tárgyalja. Ezzel új következtetési utak bejárására nyílik lehetőség, ami azonban nehézségekkel is jár. A nehézségek abból adódnak, hogy a „másik állapotnak” a cselekményen belüli státusza bizonytalan. A „másik állapotot” tematizáló szövegek egyrészt a keletkezés időbeli kiterjedtségéből adódó koncepcióváltozások miatt nem alkotnak egységes szövegbázist, a különböző időben keletkezett különböző változatok különböző teleologikus struktúrák részét képezik. Másrészt a „másik állapotnak” a regény szintagmatikus szerkezetén belüli helye a regény töredékességéből adódóan bizonytalan, nem lehet tudni, hogy a cselekmény végállapotát képezte volna, vagy egy olyan átmeneti állapotot, amely szükségszerűen a háborúhoz vezetett volna. Mindebből kifolyólag szükségesnek láttam a regényértelmezés előtt egy olyan módszertani fejezetet beiktatni, ahol az értelmezendő korpuszt pontosan meghatározom, a szövegnek az értelmezést korlátozó jellegzetességeire reflektálok, és az ezekre vonatkozó módszertani döntéseimet kifejtem. A „másik állapotból” kiindulva először azzal foglalkoztam, hogyan határozza azt meg Musil az esszéiben. Az esszék alapján egy olyan tulajdonság-konstellációként definiáltam, mely az embernek egy megvalósítandó, célként értelmezendő állapota, egy a cselekvés téloszaként funkcionáló emberi lehetőség. Egy olyan tudatállapot, melyben az ember a világot és önmagát a „normális állapothoz” (Musil) képest adekvátabb módon képes szemlélni, azaz egyfajta ismeretelméleti kategória. A regényben a „másik

állapotnak” egy az esszéekben rekonstruálthoz hasonló értelmezése adható: a főhős, Ulrich cselekvésének – legalábbis átmeneti – céljaként interpretálható.

Ez a meghatározás mindazonáltal inkább csak kiindulópontul szolgál az elemzésnek ahhoz a részéhez, mely a dolgozat középpontjában áll, és amely felől közelítve az identitás és a fragmentaritás problémájára az eddigiekhez képest tudomásom szerint új válasz adható. A fő kérdés ugyanis arra irányul, hogy miután Musil a regényhez képest korábban keletkezett esszéiben elhatárolódik a „másik állapot” ábrázolásának lehetőségétől, sőt azt kifejezetten lehetetlennek tartja, hogyan határozza azt meg regényében. Az elemzés, eltérően az erre vonatkozó szakirodalomtól, amit mindvégig az az előfeltételezés jellemzett, hogy a „másik állapot” ábrázolásmódja megengedi jelentésének pozitív meghatározását, arra a következtetésre jutott, hogy azt éppenséggel a jelentéskonstituálásnak való ellenállás határozza meg. A „másik állapotot” leíró mondatok ugyanis olyan predikátumstruktúrával rendelkeznek, melyek jellemzője, hogy nem jelentést konstituálnak, hanem a bevezetett jelentést visszavonják, amennyiben azt tagadják, illetve az ellenkezőjét is állítják. A „másik állapotot” leíró mondatok predikátumstruktúrája tehát jellemzően negáció, azaz a bevezetett tulajdonság tagadása vagy paradoxon, azaz ellentmondás állítása.

Ez az ábrázolásmód mind az azonosság, mind a töredékesség problémáját új megvilágításba helyezi, illetve a kettő összekapcsolására ad lehetőséget. Szemantikai szempontból tekintve ugyanis egy olyan érdekes jelenséggel állunk szemben, melyre a hagyományos értelmezési módok nem kínálnak magyarázatot, amivel éppen ezért nem is foglalkozott a szakirodalom, amire azonban az úgynevezett „fikcionális világok” (Ronen) elméletének segítségével meggyőző magyarázat kínálkozik. A név kauzális elméletét felhasználó értelmezés ugyanis képes a „másik állapotnak” azt az ellentmondásosnak tűnő megalapozását magyarázni, hogy az bár egy akár tulajdonnévnek is tekinthető határozott leírással van megnevezve, ami által intuitív módon elfogadjuk mint fiktív létezőt, a narráció mégsem rendeli hozzá azokat a tulajdonságokat, amik individualitását meghatároznák, azaz amik által azonosítható lenne. A töredékesség problémáját tárgyaló fejezetben az egésznek egy relatív fogalmát bevezetve teremtek alapot ahhoz, hogy szemantikai szempontból töredékes fiktív

entitásokról beszélhessünk, és ebből kiindulva határozom meg a „másik állapotot” mint fragmentáris entitást, melynek töredékessége meghatározatlan azonosságában rejlik. A „másik állapot” ennek alapján a főhős identitás-kereső cselekvésének meghatározatlan azonosságú télosztát képezi.

Egy fikatív dolog fent bemutatott módon létrehozott töredékességét a regénynek Friedrich Nietzsche „A morál genealógiája” című vitairatával való intertextuális kapcsolatának értelmezéséből kiindulva a kritika fikcionális eszközeként definiáltam. A jelentésvisszavonással konstituált toposzt ugyanis bár a megnevezés retorikai aktusa által fikatív létezőként fogadjuk el, azáltal, hogy jelentéssel nem töltődik fel, nem képez egy olyan alternatív állapotot, mely a meglévőnek egy „jobb”, „igazabb”, „értékesebb” változata lenne. Nem kötelezi el magát semmilyen érték mellett, pusztán a fennálló kritikáját hozza létre. A „megfordítás” fogalmának a két különböző kontextuson belüli értelmezése Musil mutatta a radikálisabb kritikusként. Míg ugyanis Nietzsche-nél a megfordítás egy bináris rendszer oppozícióihoz a kanonizált értékeléshez viszonyított fordított értékeket rendel, ami által azonban magától a rendszertől nem szabadul meg, sőt a kritikát a mítoszba fordítja vissza (Habermas), addig Musil a negáció következetes alkalmazásával nem lép a kritika határán túl. A Musil által alkalmazott szövegstratégia elemzése a dolgozat kezdeti célkitűzésének megfelelően elvezetett ahhoz a lehetőséghez, hogy bizonyos kulturális tevékenység jellemző szövegpraxisaként legyen felismerhető, és egy térben és időben lokalizálható kulturális diskurzusban való részesedése megalapozottan legyen állítható. Musil szövege ennek alapján egy olyan kritikai diskurzus részeként azonosítható, mely Nietzsche-vel vette kezdetét és Theodor W. Adornon keresztül a dekonstrukció értelmezési praxisáig vezet.

A „másik állapotot” megalapozó leírásoknak a formai után következő tartalmi elemzése arra vonatkozó következtetést enged meg, hogy a kritika mibenlétét pontosabban meghatározzuk. A „másik állapot” visszavonás eszközt alkalmazó körülírásainak elemzésével ugyanis felismerhető, hogy azok dominánsan a »cselekvés« szó szemantikai hálójának egyes elemeit tematizálják, és vonják meg a „másik állapottól”. Minthogy első lépésben a cselekvés tagadását úgy értelmezem, mint a főhős »cselekvésének«

elvét, etikai következtetéshez jutok el, és a „másik állapot” ábrázolásában egy morálkritika manifesztálódását látom.

A cselekvés tagadásának rekonstruálása azonban egy további következtetéshez is elvezet. Mivel a cselekvés azonosíthatóságát a cselekvés-utánzás, azaz a történetkonstruálás előfeltételének tekinthetjük (Ricoeur), így a regényvilágon belüli lehetséges cselekvés azonosíthatóságának hiánya a cselekvésutánzás alapjait érinti. A cselekvés lehetőségének tagadása így egy magasabb narratív szinten a narrációra, azaz egy történet elbeszélésének lehetőségeire vonatkoztatva értelmezhető. Az adott világban bármiféle cselekvés megvalósításának a főhős által megkérdőjelezett értelme korrelációban áll az elbeszélés szempontjából értelmetlennek látszó cselekvés-utánzással. A »cselekvés« szó két különböző elméleti kereten belül való értelmezhetőségéből adódóan tehát a „másik állapot” konstrukciós elveit két különböző narratív szinten lehet értelmezni. A cselekvés értelmezhető egyrészt mint a fiktív cselekvő cselekvési elve, azaz morálisan megítélhető praktikus cselekvés, másrészt mint narrációs elv, azaz mimetikusán felfogott cselekmény. A két szintű interpretációval a morálkritika és a reprezentációkritika összefonódását rekonstruálom.

A regény töredékességével foglalkozó fejezetben arra is kitérek, hogyan hat ki a paradigmatisz szinten rekonstruálható töredékesség (a „másik állapot” meghatározatlan azonossága) a regény szintagmatikus szerkezetére, azaz hogyan hozható összefüggésbe a regény formai töredékességével. A cselekvés tagadásának tézise ugyanis magyarázza a regény cselekménynélküliségét, esszéisztikusságát, azt a szerkesztési elvet, hogy egy meghatározott kezdettel és véggel rendelkező eseménysor helyett az elbeszélés a cselekvés egyes jelentéselemeit tematizáló esszéisztikus betéteket helyez egymás mellé, melyek nem narratív egymásra következésük, hanem különböző szinkron kapcsolataik alapján telítődnek jelentéssel. Emellett foglalkozom egy további olyan narratív eljárással, mely összefüggésben áll a befejezetlenséggel. Az eredetiben „Umkehrung”-ként szereplő, de a különböző kontextusokban különbözőképpen magyarra fordított (megfordítás, fordulat) fogalmat ebben az összefüggésben peripeteiaként értelmezem, és a regény egyik hagyatékbeli, késői fejezetének elemzésén keresztül azt mutatom meg, hogyan „játszik” a szöveg az olvasói elvárásokkal, hogyan

kelti a fordulat bekövetkezésének elvárását, és nyúl a fordulat ábrázolása helyett mindig újra a retardáció eszközhéhez, ezáltal megfosztva a cselekményt dinamikusságától. Az elemzés végén arra a következtetésre jutok, hogy a regény számos olyan cselekményelemet tartalmaz, melyek egy télosz felé való irányultságot jeleznek, tehát egy végponttal rendelkező zárt történetet ígérnek, ugyanakkor számos cselekményelem a nyitott struktúra szerkezeti elemeként értelmezhető. Mindezek alapján a regény szerkezetét heterogénnek definiálom, aminek okát a kommentár-szövegekben még nem kifejtett, de a kanonizált szöveg bizonyos részeiben már megmutatkozó koncepcióváltozásban látom. A fejezet ezáltal a regénynek arra a Musil-értelmezések által mindeddig nem kellőképp figyelembe vett sajátosságára is felhívja a figyelmet, hogy a regény keletkezésének időbeli kiterjedtsége miatt az átfogó és egységes teleológia sok kis teleológiába oszlott szét (Fanta).

A dolgozat utolsó fejezetében arra térek ki, hogy mi a jelentősége annak a szakirodalomban nem jellemző érvelési útnak, hogy az elemzés a cselekvés fogalmából kiindulva magyarázza a regény szerkezeti sajátosságait, azaz hogy mi a relevanciája a cselekvés illetve cselekmény jellemhez viszonyított előnyben részesítésének. Mivel az elbeszélő szövegben cselekmény és figura oly mértékben összefonódnak, hogy a figurára vonatkozó nézetek könnyen a cselekményre vonatkozókba transzformálhatók és fordítva, így a prioritás kérdésében való döntés a regényszerkezeti kérdések magyarázatában első pillantásra lényegi eltérést nem eredményez. Éppen ezért a jelen fejezet a kérdést nem úgy fogalmazza meg, hogy cselekmény és jellem mint poétikai kategóriák közül melyik élvez prioritást a másikkal szemben. Az argumentációban való elsőbbséget nem egy fontossági megkülönböztetéssel magyarázza, hanem abban a jellem mint etikai kategória egyfajta szemléletére reflektál. A cselekmény regényértelmezésben való elsőbbségének így nem egy átfogó poétikai elmélet áll a háttérben, hanem az adott szövegben érvényesnek tekintett etikai szemlélet. A dolgozat utolsó fejezete ezt az etikai szemléletet fejt ki, azaz a Musil regényében megnyilvánuló jellem-fogalomnak mint etikai kategóriának az elemzését adja. Ebben a fejezetben arra a következtetésre jutok, hogy Musil jellemfogalma az arisztotelészi jellemfogalomnak feleltethető meg. Arisztotelész ugyanis a költészettől azt várja el, hogy az embereket

cselekvőként és ne passzív befogadóként ábrázolja, mert „a jellem igazi helye a cselekvésben van, és ott valósulhat meg” (Arisztotelész). Ennek alapján Musilnak a regényre vonatkozó jellemfogalmát Halliwell klasszifikálását alkalmazva etikainak definiálom, ellentétben a romantika kora óta dominánssá vált pszichológiai jellemfogalommal. Ezeknek a terminusoknak a bevezetése lehetőséget adott arra is, hogy egy a Musil életműben utolérhető olyan struktúráváltozást rekonstruálhassak, ami a szubjektum státuszának és így a figurakonstruálás bizonyos elveinek megváltozásában követhető nyomon: míg Musil korai novelláira a századforduló pszichológiai érdeklődésének megfelelően a pszichológiai jellemfogalom volt jellemző, addig a későbbi regényben az etikai jellemfogalom válik meghatározóvá.

Az utolsó fejezet emellett újra kitér a figurakonstruálás azon elvére, ami a dolgozat szerkezetét is meghatározza: az azonosság relativitásának elképzelésére. Musil ezt a „Német ember mint szimptóma” című esszétőredékében fejt ki, ahol amellet érvel, hogy az ember nem rendelkezik történelmi és társadalmi helyzetétől független szubsztanciával, hanem azonosságát a szituációtól, a társadalmi és kulturális kontextusától nyeri. A dolgozatom egyik alaptézise, hogy az identitás relativitásának elképzelése a regény szerkezetében is manifesztálódik. A kronotoposz elsőbbségét a cselekmény linearitásában betöltött helye mutatja: az elbeszélés elsőként, még a főhősnek a regény világába való bevezetése előtt megadja és jellemzi a cselekmény helyét és idejét. A toposz és a figura azonosságának korrelatív viszonyát pedig attribútumaik azonossága mutatja, aminek igazolásaképp a „másik állapotot” tárgyaló fejezetek előtt beiktattam egy az ábrázolt kronotoposzt elemző fejezetet, ahol annak releváns tulajdonságait egy kultúra jellemzőiként értelmeztem. Kákániát ennek alapján egy szubsztancia nélküli társadalomként definiáltam, mely a kultúrát meghatározó ideológia, eszme híján lévő, „értékvákuumos” (Broch) állapotot modellálja.

Az utolsó alfejezetben a dolgozatban vezetett két szálát összekötve a főhős tulajdonságok nélküliségét úgy magyarázom, mint az előzőekben meghatározott „szituációra” adott választ. A tulajdonságok nélküliség fogalma ennek alapján nem az azonosságvesztésre, egy modern én-tudatra, az „én egzisztenciális válságára” (Ricoeur) reflektál, hanem az azonosság relatív voltára. A tulajdonságok nélküliség a szubsztancia

nélküli társadalom által determinált cselekvésmódok közül a progresszív utat jelenti: a szituáció felismeréseként, annak „magára vállalásaként”, illetve a társadalmilag gyakorolt lehetőségekkel szembeni passzív ellenállásként értelmezhető. Etikai implikációja ennek megfelelően nem az, hogy nem az önazonosság, nem a birtoklás számít (Ricoeur), „erkölcsi tanulságát” sokkal inkább az egyén és a társadalom összefonódásának elképzelése határozza meg, az a Norbert Elias „Menschengeflecht” fogalma által implikált etikai konzekvencia, miszerint az egyén cselekvése mások cselekvésének láncolatában nyeri el értelmét, ami által minden egyes ember kötve van (Elias).

A dolgozat identitás és fragmentaritás problémáiból kiindulva a reprezentáció természetére és annak etikai implikációira vonatkozó következtetések levonása által Musil szövegét egyrészt egy olyan kultúrtörténeti hagyományban tudta elhelyezni, melyet alapvetően a kritika mint kulturális tevékenység jellemez, és ami a nyugati gondolkodás metafizikai alapjai ellen irányult. A szöveg másrészt egy olyan kulturális hagyomány részeként volt felismerhető, melyet a nem-esszencialista kultúrafelfogás, a kultúrkritikailag érzékeny lételemzés (Bachmann-Medick), azaz a kultúrrelativizmus határoz meg. Ennek etikai implikációi nem egy meghatározott értékrend melletti elkötelezettségre vonatkoznak, az „összefonódás” jelentéseleme pusztán az elkötelezettség erkölcsi szükségszerűségét implikálja, anélkül, hogy annak tartalmát rögzítené.

